

НЕМАЧКИ ЛОГОРИ У ОКУПАЦИОНОМ СИСТЕМУ У ЈУГОСЛАВИЈИ (1941–1944)

У припремама за поход на Совјетски Савез Трећи рајх није могао да остави нејасну ситуацију на југоистоку Европе. Овај простор је економски и, већим делом, политички био укључен у немачку сферу утицаја. Међутим, британско војно присуство, грчки отпор Италијанима и колебаљиво држање Југославије после војног пуча 27. марта 1941. учинили су да за Рајх војно решење постане нужно и хитно.

Иако су привидно биле задовољене аспирације оба осовинска партнера, комадање Југославије остварено је тако да су њиме били задовољени, у првом реду, интереси Трећег рајха. Пре свега радило се о пацификацији Југоистока, војној окупацији Србије (сматраној за језгро Југославије) и њеној свестраној експлоатацији, као и о поседу најважнијих саобраћајница и коришћењу рудника и других извора сировина без обзира на новоуспостављене границе.¹

У односу према Србији и српском народу у целини Трећи рајх се руководио у првом реду принципом „кажњавања Срба“, принципом који је временом само незнатно и никада суштински модификован. Србија је била једина југословенска земља (изузев дела Словеније анектираног Рајху) под директном немачком војноокупационом управом. Јасна је била намера да се она сведе на што уже подручје тако да ни приближно није обухватала етничке и историјске српске крајеве. За све време окупације није постојала одређена политичка директива о будућности окупиране српске територије. Међутим, стално је постојао немачки страх од државотворности Срба и обнови државности Србије. Немачки стратешки интереси у њој били су: мир у позадини великог фронта на истоку Европе, безбедне комуникације и не-сметана експлоатација привредних (материјалних и људских) извора.²

¹ Војноисторијски институ, Војни архив, Београд (даље: ВИИ ВА), Немачка архива (НА), НАВ, Т-77, р-592, с-1774010-1774050: „Југоисточна Европа као допунско привредно подручје за Немачку“, Студија из тајне архиве Управе за војну привреду и наоружање Врховне команде Вермахта; види и: ВИИ ВА, НА, Т-77 р-592, с-1774151-1774188; Др Душан Лукач, *Трећи рајх и земље југоисточне Европе*, III део, 1941-1945, Београд 1987, 19, 28; Милан Д. Ристовић, *Немачки „Нови поредак“ и југоисточна Европа 1940/41-1944/45. Планови о будућности и њихова реализација*, Београд 1991, 177-191.

² Karl-Heinz Schlarp, *Wirtschaft und Besatzung in Serbien 1941-1944. Ein Beitrag zur nationalsozialistischen Wirtschaftspolitik in Suedosteuropa*, Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, Stuttgart, 1986, 28-53, 109-119; Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, Београд 1992, 97-132.

Избијање устанка у лето 1941. управо у Србији учврстило је Немце у уверењу да Србе и Србију треба држати под што оштријим режимом. Уз ангажовање крупних додатних војних снага до почетка зиме исте године у највећем делу Србије сломљен је устанички покрет. Војне операције и делатност окупационе и квислиншке полиције биле су праћене масовним репресалијама које су својом страхотом требале да униште сваку вољу за отпором.

Главни циљеви немачке окупационе политике у Србији могли су да се остваре само рзгранатом и свеобухватном репресијом, поготово од лета 1941. и отпочињања масовног устанка. Окупација је била заснована на терору као начину владања, а застрашивање јавним, а понајвише тајним, масовним егзекуцијама било је главни инструмент. У спровођењу репресивних мера окупациони полицијски апарат уско је сарађивао са војним јединицама и установама. Штавише, масовна стрељања за одмазду у Србији током лета и јесени 1941. углавном су вршиле јединице немачких оружаних снага (Вермахта).³

Оружане снаге имале су значајну улогу и у стварању разгранате мреже логора, која је била ослонац спровођења репресивне политике окупатора. Од лета 1941. до лета наредне године окупирана Србија премрежена је логорима различите врсте и намене. Овде се сигурно ради о систему који је током тих годину дана изграђиван да би се остварила два главна немачка циља у Србији: пацификација и експлоатација.

Од самог почетка окупатор је у Србији наступао са најавом најоштријих мера. Узимани су таоци, а већ током маја 1941. разматрано је питање стварања једног „концентрационог логора у који би били прикупљени сви познати комунисти.“⁴ Тек непосредно после немачког напада на Совјетски Савез 22. јуна 1941. почело је масовно хапшење комуниста, а касније и других стварних и потенцијалних противника окупације. С пуно разлога претпостављајући да ће комунисти организовати устанак окупатори, уз помоћ квислинга, почели су њихово затварање у бројне затворе и новоуређене логоре.

Осим у бројне постојеће и новоотворене затворе, почело је интернирање и у новоотворене логоре. Неки од њих били су привремени и краткотрајни, док су други од почетка сачињавали окосницу новоуспостављене логорске мреже. У изворима се као први помиње логор у панчевачкој фабрици свиле (отуда и његов назив „Свилара“), који је по-

³ Др Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд 1970, 41–80; Walter Manoschek, »Serbien ist judenfrei«, Militaerische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/1942, R. Oldenbourg Verlag Muenchen, 1993, 49 и даље.

⁴ ВИИ ВА, Недићева архива (НДА), к-19, ф-1, д-5: Министарство унутрашњих послова мај 1941, Извештај; В. Глишић, *н.д.*, 132.

стојао до почетка новембра 1941. године.⁵ Већ 9. јула те године доведени су први заточеници у новоуређени логор у касарни на Бањици у Београду (Прихватни логор Дедиње, Анхалтерлагер Дедиње), који је за све време окупације био један од главних немачких логора у Србији.⁶

Наведени, а убрзо и други логори, постали су резервоар људи за све масовнија стрељања због немачких губитака у устанку који се током лета и јесени 1941. незадрживо ширио Србијом.

У првим масовним стрељањима жртве су били и Јевреји, који су колективно проглашени одговорнима за организовање устанка. Иницијатива да се Јевреји у Србији уништавају путем одмазди потекла је од шефа Оперативне групе Полиције безбедности и Службе безбедности Вилхелма Фукса и убрзо је прихваћена у штабу војног заповедника у Србији.

Већ 21. јула 1941. шеф Војноуправног штаба Харолд Турнер упутио је наређење подређеним војноуправним командантима да као таоце за одмазду првенствено треба узимати Јевреје и Роме. „Њихове жене и децу треба покупити и пребацити у неки сабирни логор да би се Србија очистила од њих“.⁷ Међутим, већ претходног дана Јевреји у Шапцу интернирани су у војним пионирским баракама на обали Саве у Шапцу – првом јеврејском логору у Србији.⁸ Највећи део јеврејских мушкараца из Србије интерниран је, заједно са ромским мушкарацима из Београда и околине, почевши од 22. августа 1941. у логору уређеном у војним Топовским шупама на Аутокоманди у Београду.⁹ Овај логор постојао је до новембра исте године док нису у масовним одмаздама убијени сви заточеници.

У великим стрељањима за одмазду током лета и јесени 1941, заједно са хиљадама других жртава, убијени су и безмало сви јеврејски мушкарци из окупиране Србије. Преостали Јевреји од краја исте године интернирани су у логору на Београдском сајмишту.

Због великог ширења устанка у Србији, којим су били угрожени витални немачки интереси, средином септембра издате су по злу чувене наредбе о гушењу устаничког покрета, по којима је требало стрелјати 50 Срба за рањеног, а 100 за погинулог немачког војника. При томе, „начин извршења смртне казне мора још појачати застрашујући ефекат“.¹⁰

⁵ Божидар Ивковић, *Затворници, концентрациони и радни логори у Банају 1941–1944 (примена фашистичких метода геноцида)*, „Зборник за друштвене науке Матице српске“, 39 (1964), 114–116.

⁶ Сима Беговић, *Логор Бањица*, књ. 1, Београд 1989, 30–31.

⁷ ВИИ ВА, НА, к-41Б, ф-1, д-10/434–435; Јаша Романо, *Јевреји Југославије 1941–1945. Жртве геноцида и учесници НОР*, Београд 1980, 68–69.

⁸ Станоје Филиповић, *Логори у Шапцу*, Нови Сад 1967, 135–137.

⁹ Историјски архив Београда (ИАБ), Општина града Београда (ОГБ) инв. бр. 2: Представништво јеврејске заједнице председнику Београдске општине, 22. VIII 1941; Милан Кољанин, *Немачки логор на Београдском сајмишту 1941–1944*, Београд, 1992, 33.

¹⁰ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа*, (даље: Зб. НОР), том. I/1, Београд, 1949, 431–432; наредба начелника штаба немачке Врховне команде од 16. IX 1941, В. Глишић, *н.д.*, 56.

Крупне немачке војне операције против устаника („комунистичких и националних банди“) отпочеле су дејствима немачке 342. пешадијске дивизије пребачене из Француске. Не случајно, њена дејства отпочела су 21. септембра 1941. на, за Немце, врло осетљивом подручју Мачве и даље према југу (Подриње, Поцерина, Јадар, Рађевина).¹¹ Овим операцијама требало је не само сломити устанички покрет, него и „створити застрашујући пример, који мора најтеже погодити целокупно становништво“, како је то у свом наређењу истакао новопостављени опуномоћени командујући генерал у Србији Беме 25. септембра 1941.¹²

Једна од главних мера за гушење устанка било је масовно интернирање становништва у логоре чије је подизање предвиђено у оквиру спровођења војних операција. У основној заповести за вођење операција од 21. септембра 1941 (заповест за чишћење лука Саве) генерал Беме тражио је да се целокупно мушко становништво од 15 до 60 година интернира у сабирним логорима за заробљенике, које ће да уреди 342. дивизија. Касније ће се заробљеници одвести у „нарочите концентрационе логоре северно од Саве, који ће устројити Заповедник Србије“.

Женско становништво (мислило се на целокупно преостало становништво, како се види из каснијих наредби) требало је потиснути према југу, а села и салаше спалити. Тиме је требало уништити изворе снабдевања устаника и отежати им положај бригом о великом броју људи. Тиме би, по мишљењу немачких војних и војноокупационих фактора, положај устаника постао неодржив, поготово у наступајућој зими.¹³

Од 24. септембра почело је хапшење целокупног мушког становништва у Шапцу с тим што је распон година особа предвиђених за хапшење померен наниже на 14 и навише на 70 година. Њих је требало пребацити у концентрациони логор, који је 342. дивизија требала да уреди северно од Саве. Око 4.000 ухапшеника одведено је преко Саве у Кленак. После два дана усиљеним маршом („крвави марш“) заточеници су претерани у импровизовани логор у сремском селу Јарку. Измучени људи 30. септембра враћени су у Шабац у новоуређени логор у војним касарнама на Сењаку (Пролазни логор Шабац, *Durchgangslager Sabac*).¹⁴

Заједно са поменутиим логорима у Београду, логор у Шапцу постао је главни резервоар талаца за масовна стрељања у одмаздама током октобра 1941. У њему је до 9. октобра интернирао укупно 22.000 заточеника.¹⁵

¹¹ Др Јован Марјановић, *Устѧанак и народноослободилачки ѧокрећ у Србији 1941*, Београд 1963, 249–257; Б. Петрановић, *н.д.*, 242.

¹² *Зб НОР*, I/1, 459–460.

¹³ *Истѧо* 450–452; исте мере предлагао је и шеф Војноуправног штаба заповедника Србије др Херолд Турнер у свом реферату упућеном, вероватно, генералу Бемеу управо 21. IX 1941. када је почела операција за „чишћење лука Саве“; исто, 445–449.

¹⁴ *Истѧо*, 461–462; С. Филиповић, *н.д.*, 63–68.

¹⁵ *Истѧо*, 498–499; Извештај о догађајима у СССР бр. 108. шефа Полиције безбедности и Службе безбедности, Берлин, 9. X 1941.

Логор у касарнама на Сењаку у Шапцу, како се показало, није био предвиђен за стални логор, што се види и из самог имена логора. Пролазни логор (*Durchgangslager*, скраћено Дулаг) у немачкој терминологији означавао је привремени заробљенички логор који је служио за прикупљање ратних заробљеника пре њиховог упућивања у сталне заробљеничке логоре (за официре и за војнике). Пре упућивања у заробљеничке логоре у Рајху на територији Србије до средине јула 1941. постојала су три таква логора.¹⁶ И поред истог назива, логор у Шапцу имао је сасвим другачији карактер, а и трајао је много дуже – до јула 1942. године.

Од самог почетка операције „чишћења лука Саве“ 21. септембра било је, као што је напоменуто, предвиђено уређење једног „концентрационог логора северно од Саве“. Логори у Јарку, па и у Шапцу, требало је да буду само привремени логори док се не уреди нови. Уместо локације северно од Саве, за место новог логора предвиђена је околина села Засавице, на јужној обали Саве, где су током октобра масовно убијани заточеници доведени из логора у Шапцу.

Првобитно било је предвиђено да логор уреди заповедник Србије и 342. дивизија, а његово уређење и стражу преузео би 64. полицијски резервни батаљон. Међутим, од 9. октобра 1941. у изворима се помиње да ће логор подићи организација Тот. Предвиђено је да овај „сабирни логор“ у прво време има капацитет „за 50.000 људи, који се може повећати на 500.000“. Логор би био изграђен „по типу немачких концентрационих логора“. Управу логора имала би оперативна група Полиције безбедности и Службе безбедности (*Einsatzgruppe der Sipo und des SD*).¹⁷

Као радна снага за изградњу новог логора служили су заточеници доведени из логора на Сењаку у Шапцу. За њих је у Засавици организован логор који је носио ознаку Дулаг 183 (*Durchgangslager 183*, Пролазни логор 183).¹⁸ Показало се да због високог водостоја Саве и претварања земљишта у мочвару није могућа даља изградња логора. Због тога је генерал Беме 28. октобра 1941. наредио команданту Дулага 183 да се радови обуставе и да се за логор употребе изложбени павиљони на Београдском сајмишту.¹⁹

У међувремену, настављена је изградња и уређивање логора у другим деловима окупираних Србије. До краја септембра 1941. у празном магацину војне касарне крај железничке станице Црвени крст у Нишу организован је Прихватни логор Ниш (*Anhaltelager Nisch*).²⁰

¹⁶ В. Глишић, *н.д.*, 36–37; Др Никола Живковић, *Рајна цитија коју је Немачка учинила Југославији у Другом светском рају*, Београд 1975, 145–150.

¹⁷ *Исјо*; види и: 36 НОР XII/1, 486–487.

¹⁸ ВИИ ВА, НА, к-44х, ф-1, д-7/55: *Auszug aus dem Kriegstagebuch des Generalkommando XVIII (Geb.) A. K.* (18. 9. 41 – 8. 12. 41). В. Глишић, *н.д.*, 88–89, поистовећује Дулаг 183 са будућим логором на Београдском сајмишту. Види: М. Кољанин, *н.д.*, 45–47.

¹⁹ *Исјо*.

²⁰ Мирослав М. Миловановић, *Немачки концентрациони логор на Црвеном крсту у Нишу и сирељања на Бубњу*, Београд–Ниш 1983, 65.

Током јесени 1941. све снаге окупатора и квислинга биле су усмерене на гушење устаничког покрета при чему је интернирање десетина хиљада људи у новоуређеним логорима имало прворазредан значај. Иако су жртве неких од највећих стрељања (Драгинац, Крагујевац, Краљево) били насумице прикупљени становници, у већини осталих стрељања жртве су били заточеници немачких логора у Србији. Ову функцију логори су имали за све време окупације. Изаоловање и уништавање свих стварних и потенцијалних противника требало је и да застраши целокупно становништво. Логори су уједно служили и за спровођење геноцидног терора над Јеврејима, делимично и Ромима.

После брзог продора две немачке дивизије и слома Ужичке републике од 25. новембра до 1. децембра 1941. матица устанка у Србији била је поражена. Планови о иселјавању „жена и деце устаника, као и осталих непоузданих елемената у Банат“ одложени су, а „сви Јевреји и Цигани биће пребачени у концентрациони логор код Земунa“.²¹

Током лета и јесени 1941. немачки фактори у Србији и у Берлину расправљали су о „коначном решењу јеврејског питања“ у Србији. Већ је било речи о томе да је од шефа немачке полиције у Србији потекла иницијатива да се ово питање „решава“ стрељањем јеврејских мушкараца и интернирањем свих преосталих Јевреја. Ова мера делимично се односила и на Цигане (Роме). У масовним стрељањима до почетка новембра убијена је практично целокупна јеврејска мушка популација. Било је предвиђено да у новоподигнутом логору у Засавици уз устанике буду интернирани и сви преостали Јевреји и Роми.²²

После пораза устанка и одлагања планова о раселјавању окупатору је за остваривање његових циљева била довољна већ постојећа мрежа затвора и логора. Тек тада могли су да се спроведу закључци о решавању „јеврејског питања“. Почевши од 8. децембра 1941. сви преостали Јевреји из Србије, углавном жене, деца и старци прикупљени су у логору на Београдском сајмишту (Јеврејски логор Земун, Judenlager Semlin). У логору је интернирана и велика група ромских жена и деце.

Током зиме и пролећа 1941/1942. похватани и заробљени устаници и њихови помагачи или чланови породица као таоци прикупљани су у логорима у Нишу, Шапцу (у логору на Сави одакле су пре тога Јевреји упућени на Сајмиште) и Београду (Бањички логор), као и у привременим логорима за заробљене устанике (Gefangenenlager) у Смедеревској Паланци, Ваљеву, Крагујевцу, Чачку, Лесковцу и Крушевцу.²³

Упоредо са ширењем рата енормно су расле потребе Трећег рајха за радном снагом. Учешће стране радне снаге у немачкој привреди непрекидно је расло током рата, тако да су 1944. године они чинили готово

²¹ Зб. НОР, XII/1, 589: Оперативно одељење опуномоћеног командујућег генерала у Србији команданту оружаних снага на Југоистоку, 5. XII 1941.

²² М. Кољанин, *н.д.*, 46.

²³ ИАБ, Befehlshaber der Sipo und des SD (BdS), картотека.

петину свих радника у немачкој привреди.²⁴ Простор југоисточне Европе у немачким плановима посматран је као готово неисцрпан извор радне снаге, као допунски извор радне снаге немачке ратне привреде током рата.²⁵ Окупирана Србија је посматрана као важан извор радне снаге и одмах по окончању ратних операција априла 1941. предузете су мере да се што већи број радника врбује за рад у Рајху. Устанак је у многоне успорио врбовање радне снаге. Током рата из Србије је у Рајху на слободном или принудном раду укупно било око 80.000 радника.²⁶

У складу са вољом окупатора, влада генерала Недића донела је 11. децембра 1941. Наредбу о обавезном раду и ограничењу слободе запошљавања, по којој радној обавези од највише шест месеци подлежу сви запослени и незапослени од 17 до 45. година. Током наредне године пооштрене су казне за њено неизвршавање.²⁷

Наредба о обавезном раду одражавала је све већу потребу за радном снагом и у самој окупираној Србији, поготово у, за немачку ратну привреду, необично важним рудницима. У источној Србији, на простору од Костолца до Бора и Прахова, током рата окупатор је организовао једно од највећих градилишта у Европи. Било је планирано подизање јединственог металуршко-хемијског комбината Бор–Костолац, термоелектране, хемијског постројења и луке у Костолцу, а почело је и пројектовање хидроелектране у Ђердапској клисури.²⁸ За немачку ратну привреду од посебног значаја био је Борски рудник који јој је 1943. године обезбеђивао чак 50% потреба за бакром.²⁹ За овако амбициозне планове било је потребно обезбедити веома бројну радну снагу, а то је могло да се оствари само путем принуде.

Вођа Трећег рајха Адолф Хитлер издао је 7. децембра 1941. наредбу познату под именом „Ноћ и магла“ о кажњавању за кривична дела против Рајха у окупираним подручјима. Њом су биле предвиђене само две казне: смртна казна и депортовање и затварање у Рајху без икаквог, ма и формалног, суђења. Шеф Врховне команде Вермахта фелдмаршал Вилхелм Кајтел 12. децембра разрадио је Хитлерово наређење и прецизирао да ће он одлучивати где ће се ова мера примењивати.³⁰ Мотиви за доношење

²⁴ Ulrich Herbert, *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland 1880 bis 1980. Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter*, Verlag Dietz Nachf. Berlin–Bonn, 1986, 120–124, 141–167

²⁵ Милан Ристовић, *Југоисточна Европа као допунски извор радне снаге немачке ратне привреде у Другом светском рату*, „Војноисторијски гласник“, 2 (1991), 119.

²⁶ *Истио*, 133; др Милан Борковић, *Контирареволуција у Србији, Квислинцка ујрава 1941–1944*, књига II, (1943–1944), 59–73.

²⁷ *Службене новине*, б. I 1942. и 4. VIII 1942; М. Ристовић, *н.ч.*, 133.

²⁸ Др Томислав Пајић, *Принудни рад и оштор у логорима Борској рудника*, Београд 1989, б. 56, 73.

²⁹ *Истио*, 179.

³⁰ Hans Buchheim, Martin Broszat, Hans-Adolf Jacobsen, Helmut Krausnick, *Anatomie des SS-Staates*, Band 2, Deutschen Taschenbuch Verlag, Muenchen, 1982, 95; В. Глишић, *н.д.*, 95.

овакве наредбе, осим политичке, сигурно су били и економске природе, управо због све веће глади немачке ратне привреде за радном снагом.

Наређења Хитлера и Кајтела о кажњавању за кривична дела против Рајха довела су и до делимичне поромене става немачких окупационих снага у Србији према заробљеним и ухапшеним устаницима и другим противницима окупације. Од друге половине марта 1942. године најоштрије мере (стељање и вешање) предвиђене су само за устанике ухваћене у борби. Сви остали, чак и само сумњиви да помажу устаницима, били би интернирани и затим употребљени као радна снага.

Вршилац дужности команданта Вермахта на Југоистоку генерал Валтер Кунце на основу заповести Врховне команде Вермахта издао је 18. марта 1942. наређење по којем није увек требао стрелјати заробљене устанике, јер они могу да се употребе као радна снага на освојеним подручјима. На основу ове наредбе, после договора у врху војноокупационе управе у Србији, опуномоћени и командујући генерал у Србији Бадер издао је 25. марта 1942. наређење да се устаници заробљени у борби и даље убијају, а да се остали употребе као радна снага. Било је предвиђено да ће као концентрациони логори за прикупљање и даље упућивање заробљених устаника служити логори у Шапцу, Београду (Бањички логор) и Нишу, „а касније и логор у Земуну“.³¹

Ширењем устанка у Југославији наредба генерала Бадера добијала је све већи значај. Крајем 1941. Немци су предвиђали да ће до обнављања устанка доћи у Србији и рачунали су на мрежу логора у њој за интернирање и даље упућивање заробљеника на присилни рад. Међутим, тежиште устанка померило се на запад, ближе јадранској обали и највеће борбе током 1942. и 1943. године вођене су на територији НДХ. Упоредо се ширио и простор немачког војног ангажовања, а са њим, растао је и број заробљених и интернираних устаника и цивила. Са оваквим развојем догађаја растао је за Немце и значај логора на Београдском сајмишту.

До краја фебруара 1942. сви Јевреји из Србије сконцентрисани су у логору на Сајмишту, тако да је у логорима у Нишу и Шапцу, као и у логору на Бањици у Београду ослобођено место за пријем нових маса заточеника који су се очекивали после обнављања устанка у пролеће 1942. Тиме је и проблем јеврејских заточеника у логору на Сајмишту за Немце постао акутан. На основу процена из врха војноокупационе управе у Србији о скором обнављању борби са устаницима и потреби да се ослободи место за масе заробљеника у логорима одакле би били упућени на присилни рад, у Берлину је почетком марта 1942 донета одлука о судбини заточеника Јеврејског логора Земун. Од краја марта до 10. маја те године јеврејски заточеници, углавном жене и деца, убијени су на изузетно суров

³¹ ВИИ ВА, НА, к-27/II, ф-16, д-4; ф-4, д-19; исто, к-41Б, ф-1, д-15/706; исто, к-418, ф-1, д-15/703; ЗБ НОР XII/2, 230; В. Глишић, *н.д.*, 97, 122–123.

начин, у камиону-покретној гасној комори. Укупно, страдало је око 6.320 заточеника овог логора.³²

Логор на Београдском сајмишту крајем априла и почетком марта 1942. постао је Прихватни логор Земун (Anhaltelager Semlin) у којем је, како је то марта исте године и планирано, могло да буде интернирано више хиљада нових заточеника.

Мрежа логора у окупираној Србији употпуњена је 20. јула исте године стварањем Прихватног логора Спољне испоставе Полиције безбедности и Службе безбедности у Великом Бечкереку (Петвограду, данас Зрењанину) (Anhaltelager der Sipo und SD Aussendienststelle Gross Betschkegek).³³ У међувремену, неки логори су укинута, а другима је промењена намена (логор у Смедеревској Паланци постао је Завод за принудно васпитање омладине). Само још једном, после наређења генерала Бадера од 28. фебруара 1943, дошло је до мањих промена у мрежи логора у Србији. Тада је одређено да се за спровођење мера одмазде, осим постојећих логора у Београду, Шапцу и Нишу, уреде и логори у Чачку, Крагујевцу, Крушевцу, Зајечару и Лесковцу.³⁴

Немачки логори у окупираној Србији, као што смо видели, служили су за изоловање и (или) уништавање свих стварних и потенцијалних противника окупације, у првом реду заробљених устаника после масовног устанка у лето 1941, као и за спровођење геноцида над Јеврејима, делом и Ромима. После промене окупаторове политике према заробљеним устаницима у другој половини марта 1942. године због нарасталих потреба за присилном радном снагом у Рајху и у окупираним земљама, ови логори добили су још једну улогу, која је добијала све већи значај. Осим као резервоар таласа, од пролећа 1942. они су служили и као место за прикупљање устаника и свих противника окупације ради њиховог упућивања на присилни рад.

Морамо при томе да разликујемо више мањих, привремених логора одакле су (као и из бројних затвора) заточеници упућивани у главне логоре у окупираној Србији, у логоре у Нишу, Шапцу (логор у пионирским баракама на Сави), Великом Бечкереку и два у Београду (логори на Бањици и на Београдском сајмишту).

Међу овим логорима логори на Бањици и, понајвише, логор на Сајмишту добили су улогу централних логора за прикупљање заточеника из других затвора и за њихову дистрибуцију на присилни рад у друге немачке логоре. Од краја априла 1942. све до последњих недеља окупације, заточеници су преко ових логора упућивани на присилни рад (Zwangsarbeit) у Трећи рајх, Норвешку, Грчку и Француску, као и у „заштитни затвор“ (Schutzhaft) у концентрационе логоре у Рајху (Mauthausen, једна

³² М. Кољанин, *н.д.*, 107–133; W. Manoschek, *н.д.*, 169–184.

³³ Б. Ивковић, *н.д.*, 166–122.

³⁴ В. Глишић, *н.д.*, 157; Милош Крстић, *Нејокорена младосић. Концентрациони логор у Смедеревској Паланци 1942–1944*, Београд 1981, 27–28.

група жена у Равенсбрик) или у Генералном гувернману (Аушвиц). Мањи део заточеника упућен је и на „слободан рад“ (Freiarbeit).

Акутна потреба за све бројнијом радном снагом за немачку ратну привреду осећала се све више, као што је већ напоменуто, и у самој окупираној Србији. За остварење планова у источној Србији и за преко потребну производњу у рудницима, како у Борском басену, тако и у Трепчи и у другим рудницима, било је потребно више десетина хиљада радника. Њих није било могуће обезбедити искључиво у Србији, и поред уведене радне обавезе. Стога су у Бор и околину радници (углавном присилно) довођени и из Мађарске (Јевреји), Грчке и других земаља, а после капитулације Италије ту је радило и више хиљада италијанских ратних заробљеника. Током рата на овом подручју радило је укупно преко 100.000 лица.³⁵

На простору источне Србије, углавном у Бору и околини, до лета 1942. изграђено је 33 логора. То су били радни логори за лица која су радила на основу радне обавезе, затим на обвезнике Националне службе рада, као и радни кажњенички логори (Straflager) за принудне раднике.³⁶ Током лета исте године уређен је и радни кажњенички логор у првом тунелу у Старом Тргу крај Трепче. Мањи радни логори постојали су и уз руднике Зајача и Лиса. Прве групе заточеника доведене су на присилни рад у Костолац и у Сењски рудник већ у другој половини новембра 1941. Међутим, тек од лета наредне године почело је готово непрекидно упућивање заточеника из логора у Србији у радне логоре.

Организован је и низ мањих радних логора на пољопривредним добрима у Банату (Банатски Брестовац, Влајковац, Чока, Падеј, Бока, Орашац, Јасеново), као и радни лорог на ади Острово код Дубовца на Дунаву, где су се секла дрва. Значајну улогу у организовању и чувању радних логора у Србији имала је војнопривредна организација Тот. У првом реду то се односи на поменуте радне логоре у Банату, који се у изворима и називају логорима организације Тот.³⁷

Организација Тот организовала је и изградњу посебног логора (Сабирни логор организације Тот, OT Sammellager) на самом ушћу Саве у Дунав, крај логора на Сајмишту. У овај логор пребацивани су крајем августа 1942, јачи и здравији заточеници са Сајмишта да би током те јесени били највећим делом упућени у Норвешку. Преостали заточеници упућени су на рад на пољопривредна добра у Банату, а логор је 20. јануара 1943. распуштен.

Од краја априла 1942, логори на Бањици и на Сајмишту постали су дистрибутивни центри за упућивање заточеника на присилни рад у друге немачке логоре, па и у логоре у самој Србији. Како се тежиште све

³⁵ Т. Пајић, *н.д.*, 6.

³⁶ *Истио*, 129–130.

³⁷ М. Кољанин, *н.д.*, 29; Б. Ивковић, *н.д.*, 122–128.

крупнијих војних операција немачких војних снага из Србије преместило у НДХ и прилив заточеника који су могли да буду упућени на присилни рад био је све мањи. Утолико је растао значај простора НДХ као извора присилне радне снаге. Упоредо са тим растао је и значај логора на Београдском сајмишту који се налазио на изванредно погодном геостратешком месту.

Иако се налазио на хрватској државној територији, логор на Сајмишту био је део немачког репресивног система у Србији и налазио се под управом немачке полиције из Београда (заповедника полиције безбедности и Службе безбедности, скраћено БДС), односно под руководиоцем свих полицијских снага у Србији вишим вођом SS-а и полиције генералом Аугустом Мајснером. Смештен на раскрсници магистралних сувоземних, железничких и речних саобраћајница, са капацитетом за смештај више хиљада људи, овај логор постао је централни немачки логор за окупирану Србију (заједно са логором на Бањици), убрзо и за подручје НДХ, а од 1943. године и за цели европски Југоисток.

До средине јануара 1943. немачке снаге на територији НДХ нису имале своје логоре, изузев неких мањих сабиралишта за заробљенике у току војних операција. Стога су ради добијања присилне радне снаге биле упућене на сарадњу са хрватским властима. Крајем априла преко логора на Бањици на присилни рад у Норвешку упућено је 1.711 заточеника прикупљених из логора у Србији. Како је то било далеко од потребног броја, Немци су изненада показали интерес за заточенике хрватских концентрационих логора.³⁸

Иако су без сумње знали да су логори у Јасеновцу и Старој Градишки намењени пре свега уништењу готово двомилионског српског народа у сателитској хрватској држави, као и уништењу јеврејске и ромске заједнице и свих „политички непоћудних“ људи, Немци су показали интерес за заточенике ових логора тек у време све веће потребе за радном снагом. У априлу 1942. између шефа Полиције безбедности и Службе безбедности Рајха и шефа свих полицијских служби у НДХ (Равнатељства за јавни ред и сигурност) Еугена Кватерника склопљен је споразум по којем је требало да немачке окупационе власти из Србије преузму „политички непожељне елементе“ из НДХ и да их упуте на принудни рад у Норвешку.³⁹ Почевши од 5. маја 1942. у логор на Сајмишту пристизале су колоне заточеника из логора у Јасеновцу и Старој Градишки.

³⁸ ВИИ ВА, НА, НАВ, Т-501, р-247, с-1090: К. Т. Б. W. B. Suedost, W. B. Suedost-an Kdr. Gen. u. Bfh. in Serbien, 20. IV 1942; исто, НА, к-2, ф-2, л-3: Kdr. Gen. und Bfh. in Serbien-an W. B. Suedost, '0. IV 1942; В. Глишић, *н.д.*, 123.

³⁹ ВИИ ВА, НА, Лондон, р-6, с-300 852; Referat D X. Dr. Kieser, Notiz fuer Herrn Geiger, D II, Berlin, 24. VII 1942; Holm Sundhaussen, Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941–1945. Das Scheitern einer Ausbeutungsstrategie, Deutsche Verlags-Austatt, Stuttgart, 1980, 187–188.

Крајем маја исте године прекинуто је даље упућивање заточеника из хрватских концентрационих логора јер се показало да се углавном радило о дечацима, старцима и болеснима, укратко радно неспособнима.⁴⁰ Преузимање заточеника из НДХ настављено је средином јула 1942. после немачко-хрватске операције на Козари и Просари. Док је за Немце главна свхра операције било уништење устаника и обнављање привредне активности (пре свега експлоатације рудника гвоздене руде око Приједора), за НДХ ово је била прилика да се у оквиру војних операција настави геноцид над Србима.⁴¹ Из сабиралишта и привремених логора по ободу зона војних операција, више хиљада заробљених устаника и похватаних српских сељака упућено је у логор на Београдском сајмишту ради слања на принудни рад у Норвешку и друге окупирани земље.⁴²

У међувремену, настављено је интернирање противника окупатора и са територије окупирани Србије, како у логору на Бањици, тако и у логору на Београдском сајмишту. Осим заробљених партизана и других припадника Народнослободилачког покрета, међу њима је био и већи број припадника организације и јединица Драже Михаиловића (Југословенске војске у отаџбини) као и разоружаних припадника легалних четничких јединица.

После великих транспорта заточеника на присилни рад у логоре у Норвешкој током априла и маја 1942, настао је прекид у даљем упућивању заточеника. После масовног помора од глади, болести и мучења током врелог лета те године, тек од 25. августа, настављено је упућивање заточеника из логора на Сајмишту. Највећи део упућен је у радне логоре у Србији (Први тунел код Трепче, пољопривредна добра у Банату-Банатски Брестовац, Влајковац, логор на ади Острово код Дубовца на Дунаву), док је велика група радно неспособних заточеника (старијих, дечака, болесних) почетком септембра пребачена усташама у Јасеновац где су одмах поклани.⁴³

Током јесени 1942. настављено је упућивање заточеника у радне логоре у окупираној Србији, а почело је и упућивање у концентрациони логор Маутхаузен. Почетком наредне године заточеници са Сајмишта преко Бањичког логора упућени су у логор крај Солуна у северној Грчкој.⁴⁴

⁴⁰ ВИИ ВА, НА, Лондон, р-60, с-300 853: Der Chef der Sipo u. SD, IV D1-an das z. Hd. Unterstaatssekretär Luther, Berlin, 16. Juli 1942; H. Sundhaussen, *н.д.*, 188.

⁴¹ *Зб. НОР*, XII/2, 462: Оперативни штаб „Западна Босна“, 4. VI 1942: Инструкције за операције у западној Bosni; исто, 573–583: Немачко poslanstvo generalu Glezu, Zagreb, 20. VII 1942; Поступак са избеглицама у борбеној зони западне Босне; *Козара у Народнослободилачком рату. Зајшци и сјећања*, књига IV Београд 1978, в.м.

⁴² М. Кољанин, *н.д.*, 160–164.

⁴³ ВИИ ВА, НА, к-44Е, ф-1, д-5: КТБ д. Kdr. Gen u. Bfl. in Serbien, 12. IX 1942; IAB, BdS, В-652 i А-244; М. Кољанин, *н.д.*, 166–167.

⁴⁴ М. Кољанин, *н.д.*, 287–288.

Уочи великих војних операција у зиму 1943. (операције Вајс) ради гушења устаничког покрета најоштријим средствима, у складу са Хитлеровим наређењем, немачка команда била је суочена са проблемом интернирања великог броја очекиваних заточеника са устаничких подручја. Према наређењу команданта немачких трупа у Хрватској генерала Литерса од 7. јануара 1943, све мушкарце од 15 до 50 година у „непоузданим подручјима“ требало је прикупити у сабирне логоре ради отпремања у Немачку, док је партизане, четнике и сумњиве цивиле требало одмах стрелјати, односно обесити, а њихове куће спалити. Генерал Литерс очекивао је укупно 60.000 до 80.000 заточеника.⁴⁵

На састанку немачког опуномоћеног генерала у Хрватској генерала Едмунда Глеза фон Хорстенауа и команданта немачких трупа у Хрватској генерала Литерса 16. јануара 1943. разјашњена су питања око категоризације и интернирања заточеника. Закључено је да се логори у Сиску (два), Осијеку и Земуну ставе под управу генерала Глеза.⁴⁶ Овим су немачке снаге у НДХ добиле своје логоре и нису више биле упућене на хрватске власти ради добијања заточеника за присилни рад.

За преузимање логора у Осијеку и Сиску Немцима је највероватније била потребна само формална сагласност хрватских власти. За прихватни логор Земун ни таква сагласност није била потребна јер је логор од самог оснивања био немачки. Како је и после средине јануара 1943. логор био под управом немачке полиције из Србије, стављање логора под управу генерала Глеза било је углавном фиктивно. Овај поступак био је условљен очекивањем да ће заточеници бити са територије НДХ и да ће се снабдевање логора регулисати стављањем под управу немачких снага у хрватској држави. Наиме, НДХ је била обавезна да издржава немачке трупе на својој територији.

Упоредо са ширењем борби у НДХ јачало је и немачко војно и полицијско ангажовање тако да је логор на Београдском сајмишту све више постајао део немачког апарата принуде у њој. Фебруара 1944. логор је и формално подређен руководиоцу немачке полиције у НДХ.

Током 1943. немачке снаге у НДХ изграђивале су мрежу сопствених логора у којој је улогу главног сабирног логора имао Прихватни логор Земун. У овај логор сливали су се заточеници прикупљени у бројним привременим логорима и сабиралиштима у близини зона војних операција Истовремено, логор је био и даље део немачког система логора у окупираној Србији, тако да је играо и улогу копче између ове две групе логора. Централно место Сајмишта међу логорима у Србији потврђено је

⁴⁵ ВИИ ВА, НА, НАВ, Т-315, р-2154, с-539-540: (кроат.) Inf. Div. Abt. Ia, Nr. 38/43, geh. Div. Gef. St. den 8. 1. 43, Division Befehi nr. 15; IAB, BdS, B-859; Немачки опуномоћени генерал у Хрватској главнокомандујућем Југоистока, Загреб, 15. I 1943, према: Богдан Кризман, *НДХ између Хишлера и Мусолинија*, Загреб 1983, 4855.

⁴⁶ *Зб. НОР* XII/3, 46-48: Белешке о разматрању питања у вези са очекиваним затвореницима, Загреб, 16. I 1943.

и у лето 1943. Командујући генерал и командант у Србији наредио је 5. августа 1943. да се сви заточеници одређени за упућивање на присилни рад у Рајх доводе у Прихватни логор Земун.⁴⁷ И поред тога, део заточеника упућиван је и преко другог београдског логора, логора на Бањици.

Осим сламања устанка и пацификације, један од главних мотива за стварање сопствене мреже логора у НДХ за Немце био је сигурно и прикупљање преко потребне присилне радне снаге. Од почетка 1943. сви послови око интернирања и упућивања заточеника из хрватске државе, било као присилних, било као „добровољних“ радника били су у потпуности у немачким рукама. Истовремено, логори у Јасеновцу и Старог Градишки наставили су да испуњавају свој геноцидни задатак у шта се Немци, осим изузетно, нису мешали. То је трајало до последњих дана рата, до краја априла и почетка маја 1945. када су усташке снаге, побивши претходно заточенике, напустиле ове логоре.

Од јануара 1943. заробљеници, међу којима је било и пуно жена и деце, прикупљани су у сабиралиштима у Доборју, Костајници, Босанској Крупи, Санском Мосту, Приједору, Травнику, Сиску и Зеници одакле су упућивани у логор на Београдском сајмишту, а делимично и у логор у Осијеку. Радно способни заточеници и заточенице упућивани су на присилни или „слободни“ рад у Рајх или у окупиране земље. Радно неспособни (углавном жене, деца и болесни) преко Комесаријата за избеглице владе генерала Недића пребацивани су у Србију.⁴⁸ Као и раније, готово искључиво заточеници су били Срби. На овај начин стратешки допуњавали су се немачки и хрватски интереси: Немци су добијали присилну радну снагу, а уједно је настављено уништавање српског народа на хрватској државној територији.

Од маја до септембра 1943. део логора на Сајмишту служио је и као заробљенички логор. Припадници Југословенске војске у отаџбини (снаге Драже Михаиловића) заробљени без борбе током операције Шварц прикупљани су у Зеници, Пећи, Андријевици, Никшићу и Шавнику и упућивани у логор на Београдском сајмишту. Одатле су упућени у немачке заробљеничке логоре у Грчкој и Рајху.⁴⁹ После капитулације Италије део логора током септембра служио је и за интернирање италијанских ратних заробљеника.

Партизани и други припадници НОП-а заробљени током маја и јуна 1943. у поменутој војној операцији прикупљани су у привременом

⁴⁷ В. Глишић, *н.д.*, 169–171.

⁴⁸ ВИИ ВА, НА, Frajburg, r-27, s-223–235: КТВ 369 (kroat.) I. D. Abt. Ib vom 21. 12. 42–31. 3. 43, 11. februar 1943. i 24. februar 1943; isto, NAV, T-315, r. 21154, s-621; isto, Frajburg, r-30, s-451 i 439; isto, NAV, T-315, r-2271, s-1357: 718 Inf. Div. Abt. Ic, Div. St. Qu. 20. 2. 43.

⁴⁹ *Зб НОР*, XII/3, 535: Вод Фелшандармерије 54,4. X 1943: Извештај о раду у периоду од 9. IV до 20. VI 1943; Миливоје Грандић, *Од Колачина до Солуна и обрaјно*, у: Колашински четнички затвор 1942–1943, зборник радова са научног скупа одржаног у Колашину 14. и 15. маја 1984, Титоград 1987, 638–640.

сабиралишту у Вогошћи крај Сарајева одакле су многи преко логора на Сајмишту током јула и августа исте године упућени у концентрациони логор Аушвиц.⁵⁰

Осим поментуих, током 1943. на територији НДХ немачке трупе уредиле су сабиралишта и привремене логоре за заробљенике у Завалу, Бишаћу, Босанском Новом, Бања Луци, Љубушком и Руми. Уочи операција у Срему и источној Славонији почетком октобра 1943. формирале су и логор у Винковцима. Немачка полиција (Оперативна група Е) имала је за своје потребе логор у Јанкомиру крај Загреба.⁵¹

Због „учесталих саботажа на жел. прузи“, генерал Глез наредио је 16. марта 1943. да се узимају таоци из места у чијој близини су се десили напади на пругу Загреб–Београд и да се за њих уреде логори за таоце у Руми, Славонском Броду и Осијеку. Ова три логора за таоце укинута су 25. јуна исте године, с тим да убудуће функцију логора за таоце има логор на Београдском сајмишту.⁵²

У много већој мери него раније уз функцију дистрибутивног центра присилне радне снаге за радне и концентрационе логоре, Прихватни логор Земун током 1943. године постао је и значајан центар за прикупљање „слободних радника“ за рад у Рајху. Заробљеници (или просто становници са подручја војних операција или полицијских акција), предвиђени за рад у Рајху одвођени су у логоре генералног опуномоћеника за ангажовање радне снаге, Служба Хрватска, у Сиску, као и у логоре у Осијеку (Тењи крај Осијека) и Земуну. Они су ту, најчешће уз принуду, потписивали радне уговоре, а затим су преко логора ове службе у Загребу („раднички логор на Каналу“) упућивани на рад у Рајх као „слободни радници“. Део заточеника упућиван је под директном принудом, док се већина сама јављала за одлазак на „слободне радне акције“ (Freierarbeitseinsatz).⁵³

Стална несташица радне снаге навела је вођство Трећег рајха средином 1943. на радикалну промену става према заробљеним припадницима Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ). У другој половини јула те године А. Хитлер је наредио да са „бандитима“ убудуће треба поступати као са ратним заробљеницима. Наређење је објашњено у првом реду добијањем радне снаге, затим подстицањем противника на пребегивање и супротстављање пропаганди да Немци све заробљенике стре-

⁵⁰ М. Кољанин, *н.д.*, 314, 429.

⁵¹ *Зб. НОР* XII/3, 552–556: Командант Полиције поретка за Хрватску, 17. IX 1943, Борбена заповест бр. 1; Немачка обавештајна служба, књига V, Београд, 1958, 167–168, 488–489; Славко Пушкар, *Лојор у Винковцима*, у: Славонија у Народноослободилачкој борби. Материјали научног скупа, Славонски Брод 1967, 216.

⁵² ВИИ ВА, НДХ, к-76, ф-6, д-20: Заповједништво II. домобранског збора Заповједништву Славонског здруга, Заповједништву Сремског здруга, у Броду, 29. III 1943; исто, к-82, ф-3, д-3; Заповједништво II Домобранског збора–Министарствуу оружаних снага, Брод н. С, 2 VII 1943.

⁵³ М. Кољанин, *н.д.*, 318–319.

љају. Заробљенике је требало прикупити у сабирне заробљеничке логоре и одатле их као радну снагу послати у логоре ратних заробљеника у Рајху. Одредбе о спровођењу одмазди остале су на снази.⁵⁴

Показало се да се Хитлерово наређење односи само на радно способне заробљенике. Наређењем заповедника немачких трупа у Хрватској генерала Литерса од 4. августа 1943. предвиђено је да се са свим мушким „припадницима банди“ преко 55 година старости, као и са „женским припадницима банди“ поступа као и раније, односно да се стрељају и вешају на лицу места. Као са ратним заробљеницима требало је поступати са мушким „припадницима банди“ од 16 до 55 година. Постојеће одредбе о узимању талаца за стрељање остале су на снази.⁵⁵

У пролеће и лето 1943, како је већ било речи, део логора на Београдском сајмишту служио је као логор за ратне заробљенике. Због великог прилива италијанских ратних заробљеника после капитулације Италије и очекивања нових великих група заробљеника, у Штабу командујућег генерала и команданта у Србији 20. септембра 1943. одлучено је да се уреди посебан заробљенички логор.⁵⁶ За ту намену крај самог логора на Сајмишту већ су постојали одговарајући објекти некадашњег Сабирног логора организације Тот, о чему је већ било речи. Од краја маја 1943. у баракама на Ушћу прикупљани су и обучавани (пре упућивања на даљу обуку у Француску) регрути новоформиране 13. SS-дивизије, по у злу упамћене „Ханцар“-дивизије.⁵⁷

Заробљенички логор на Ушћу носи је ознаку Дулаг (Durchgangslager) као и други немачки пролазни ратни заробљенички логори. Првобитно је носио ознаку Дулаг 413, која је убрзо промењена у Дулаг 420, да би се од краја 1943. године усталила ознака Дулаг 172 Семлин (Земун).⁵⁸ У овом логору осим италијанских, совјетских и других ратних заробљеника, интернирани су и заробљени припадници НОВЈ са територије НДХ, који су добили статус ратних заробљеника. Партизани, заробљени ван ове територије, довођени су у суседни логор на Београдском сајмишту

⁵⁴ *Зб НОР*, IV/15, Београд, 1956, 466–467: 369 (хрв.) пеш. див. Иц, бр. 873/43, пов. 29. VII 1943: Поступак са бандитима; исто, IV/18, Београд, 1958, 462–463: IV горска пуковнија к. бр. 520/тај. Пакрац, 6. X 1943: Поступак са заробљеницима. ВИИ ВА, НДХ, к-76, ф-6, д-55: Министарство оружаних снага, Главни стожер, Постројавање заробљеничких логора (табора), Загреб, 7. VIII 1943; Н. Sundhaussen, *н.д.*, 126; Д. Лукач, *н.д.*, 448.

⁵⁵ ВИИ ВА, НА, Frajburg, r-30, s-51-52: Befh. d. dt. Trupp. In Kroatien, O. U, 4, VIII 1943. Behandlung. von, Bandenangehoerigen, Kgf., Geiseln (Suenegefangenen), Ueberlaeufers usw.

⁵⁶ ВИИ ВА, НА, НАВ, Т-501, р-253, с-1347: КТВ К. G. und Bfh. In Serbien, Anlage 3, Abteilung Kriegsgefangenen. O. U, 5. X 1943: Taetigkeitsbericht.

⁵⁷ ИАБ, БдС, А-458; Д-878; ВИИ ВА, Четничка архива (ЧА), микрофилм Билећа, р-8, с-326: Агент 0584-Главном обавештајном центру ЈВО, бр. 17/28. маја 1943; види и: Енвер Решић, *Муслиманско аутономацијиво и 13. SS-дивизија. Аутономија Босне и Херцеговине и Хишлеров Трећи рајх*, Сарајево 1987, в.м.

⁵⁸ ИАБ, БдС, М-2020; А-569.

под управу немачке полиције. Ако би нека група и била доведена у Дулаг 172, убрзо би била пребачена на Сајмиште.⁵⁹

У савезничком бомбардовању Београда и Земуна на Ускрс 16. и 17. априла 1944. овај логор тешко је страдао, а на стотине заробљеника изгубило је живот. Логор је пребачен на заклоњеније место у Милишићевој циглану на Звездари у Београду где су пребачени и преживели заробљеници. Задржао је стару ознаку, али је од тада носио назив Дулаг 172 Београд.⁶⁰ Постојао је до пред крај немачке окупације Београда.

Иако се Хитлерово наређење о промени односа према заробљеним партизанима није односило и на окупирану Србију, због потреба за присилном радном снагом и у њој се мењао однос према заробљеницима. Према наређењу командујућег генерала и команданта у Србији од 6. августа 1943. заробљени устаници само изузетно би се вешали или стрелили на лицу места. У свим другим случајевима, они би се предавали вишем вођи SS-а и полиције А. Мајснеру, који ће заточенике разврстати према степену опасности и одвојити подесне за рад. Наређено је и да се заробљеници из акција ван Србије, као ратни заробљеници транспортују у Прихватни логор Земун.⁶¹

Уочи капитулације Италије извршена је реорганизација немачког командовања на Југоистоку. Извршну власт на Југоистоку (Балканском полуострву) добио је војноуправни командант Југоистока генерал Ханс Густав Фелбер, који је уједно био и војноуправни командант Србије. После капитулације Италије 8. септембра 1943. његова надлежност проширена је на Санџак и Црну Гору. На ове области проширена је и надлежност немачке полиције (А. Мајснера). Обавештајна и егzekутивна делатност Мајснеровог надлештва проширила се и на Македонију, део Босне и Херцеговине и на Албанију.⁶²

Немачка репресивна мрежа разгранала се тако из Србије на велики део Балканског полуострва, али је централно место у њој задржала окупирана Србија са изграђеним и уходом системом логора. Највећи део заточеника из области на које је проширена Мајснерова надлежност упућиван је у Прихватни логор Земун. Они који би преживели тежак логорски режим упућивани су даље, на присилни рад у концентрационе и радне логоре у Рајху и окупираним земљама. Осим са наведених делова Балканског полуострва, у овај логор довођени су и ухапшени припадници

⁵⁹ ИАБ, БдС, картотека.

⁶⁰ ИАБ, БдС, И-388; Д-1167; Л-692; исто, Материјал о логору у Милишићевој циглани, нерегистровано; сећање Мустафе Ресуловића, Сарајево (копија код аутора). У литератури, а и у јавности, мешају се заробљенички логор на Ушћу и логор на Сајмишту. Види: Др Јован Марјановић, *Англоамеричко бомбардовање*, у: Бомбардовања Београда у Другом светском рату, Београд 1975, 47–49.

⁶¹ В. Глишић, *н.д.*, 169–171.

⁶² *Немачка обавештајна служба*, IV, 812, 852–856.

грчког покрета отпора и други родољуби. Они су највећим делом упућени у концентрационе логоре у Рајху.

После свих ових промена, у јесен 1943. порастао је и значај Приватног логора Земун, који је од централног немачког логора за окупирану Србију и НДХ постао централни немачки сабирни логор за цео Југоисток. Тиме је логор на Сајмишту постао и један од важних извора присилне и „добровољне“ радне снаге за немачке радне и концентрационе логоре.

И поред свих немачких напора да попуне празнину насталу изласком Италије из рата, то није било изводљиво. Због нараслог Народнослободилачког покрета све више се сужавала територија под немачком контролом (било директном, било помоћу квислиншких и сателитских режима). Тиме се губила и могућност присилног ангажовања радне снаге.

Логор на Београдском сајмишту све више се везивао за немачку полицијску мрежу у НДХ. Та чињеница, као и захтев специјалног опуномоћеника Министарства иностраних послова Хермана Нојбахера да се логор из политиких разлога пресели, допринели су променама у управи над логором. Да би избегли Нојбахерово мешање, немачки полицијски фактори пренели су фебруара 1944. управу над логором под надлежност руководиоца немачких полицијских снага у НДХ СС-генерала Константина Камерхофера.⁶³

Војнополитичка ситуација током прве половине 1944. увелико се мењала на штету Рајха, тако да су на значају губили и немачки логори на простору Југославије. Управа и обезбеђење над готово свим немачким логорима у НДХ могли су да се повере домаћим снагама јер је над њима немачка полиција остваривала пуну контролу. Такође, у условима савезничке превласти у ваздуху, предности логора на магистралним комуникацијама постале су мана. То се најбоље показало на примеру логора на Сајмишту. У поменутом савезничком бомбардовању Београда и Земуна 17. априла тешко је страдао и логор на Сајмишту. Велики број заточеника је убијен или је рањен, а део логора је онеспособљен. У таквим околностима, 17. маја 1944, хрватска полиција (Главно равнатељство за јавни ред и сигурност) преузела је од немачке полиције управу над логорима у Земуну, Винковцима и Сиску.⁶⁴

Иако су поменути логори у НДХ прешли под хрватску надлежност, немачки представници успевали су да и даље највећи број заточеника буде упућен на присилни рад у Рајх. Карактеристично је да су Немци задржали логор у Осијеку преко којег је настављено присилно врбовање радне снаге.

У новим условима, на изложеном месту и уз све мањи доток нових заточеника, за које је било довољно места у другим логорима, пре свега у Винковцима, хрватске власти одлучиле су (можда и на немачки под-

⁶³ М. Кољанин. н.д., 324–327.

⁶⁴ ВИИ ВА, НДХ, к-197, ф-2, д-14: Министарство унутрашњих послова, Главно равнатељство за јавни ред и сигурност немачком опуномоћеном генералу у НДХ, БдС fuer Kroatien и другима, Загреб, 17. V 1944.

стицај) да распусте Прихватни логор Земун. Најкасније 24. јула 1944 логор је распуштен, а преостали заточеници су упућени на принудни рад у Рајх или удруге хрватске логоре.⁶⁵

Мрежа немачких логора у окупираној Србији у измењеним околностима исто тако губила је на значају. И поред тога ови логори постојали су до последњих недеља, па и дана окупације. Главни немачки логори (у Нишу, Шапцу, Великом Бечкереку и у Београду на Бањици) распуштени су од средине септембра до почетка октобра 1944. Слично је било и са радним логорима, поготово оним у Бору и околини, који су радили до пред само ослобођење што посебно сведочи о њиховом значају за Рајх.

Немачки логори у Југославији у Другом светском рату имали су изузетно важну улогу у остваривању ратних циљева Рајха. Мрежа логора у окупираној Србији од средстава за спровођење терора (терора као начина владања и геноцидног терора) све више се претварала, у условима све веће глади Рајха за радном снагом, у место за прикупљање и даље упућивање присилне радне снаге. У литератури ови логори најчешће се називају концентрационим логорима, а тај назив се често среће и у савременим историјским изворима, међу њима и немачким. Иако су услови живота у овим логорима били слични оним у немачким концентрационим логорима (на пример, трећина заточеника доведених у логор на Сајмишту изгубила је у њему живот), а неки од њих су имали и своје „филијале“, логори у окупираној Србији припадају другој врсти логора.

Сви главни немачки логори у Србији имали су у свом називу ознаку „прихватни“ (осим шабачког, који је имао исти карактер). Ова ознака заиста је говорила која је основна намена ових логора: прикупљање заточеника ради њиховог упућивања било у смрт (на стрељање за одмазду) или на присилни рад, што је временом постала њихова главна намена. По начину заточења ово су углавном били логори-затвори, са изузетком логора на Сајмишту, који је и у овом погледу подсећао на немачке концентрационе логоре. Слично је било и са мрежом немачких логора у НДХ. Посебну групу представљају радни логори у Србији о чијој категоризацији је већ било речи.

Ако немачке логоре у Рајху и у окупираним земљама посматрамо као један систем, онда немачке логоре у окупираној Србији, а затим и у НДХ можемо да сматрамо битним подсистемом логора, који је служио за прикупљање и даље упућивање присилне радне снаге. У окупираној Србији, а затим и на ширим југословенским и балканским просторима „нови поредак“ остваривао се великим делом управо уз помоћ разгранате и свеобухватне репресивне мреже у којој су логори имали централно место.

⁶⁵ М. Кољанин, *н.д.*, 327–331.

MILAN KOLJANIN

GERMAN CAMPS IN THE OCCUPATIONAL REGIME
IN YUGOSLAVIA*Summary*

Serbia was the only state in Yugoslavia subjected to direct military government by the Germans and the only one in which they had their own chain of camps. The primary purpose of these camps, set up in the summer and autumn of 1941, was the isolation and destruction of actual and potential opponents, gathering a reserve of hostages to be shot in retaliation for losses borne in fights against opponents and the intended eradication of Jews and, to some extent, Gypsies.

Due to the acute need for labor arising from the end of 1942 most of the captured opponents and those who were under suspicion were sent to do forced or so-called »free« labor in concentration and work camps in the Great-German Reich, in occupied countries, from Greece to Norway, or in the work camps in Serbia itself. Prisoners were gathered in and deported from two camps in Belgrade, one at the Fair, the other in Banjica.

From the middle of January 1943, the German forces created another chain of camps in the Independent State of Croatia in order to subdue the growing number of rebellious regions and to accelerate the sending of people fit to work, mainly Serbs, to forced labor without the mediation of Croatian authorities. Most prisoners were sent through the camp at the Belgrade Fair which had become the central German camp for south-east Europe.

The chain of German camps began falling apart at the same time as the German occupation system itself began to disintegrate. However, the largest German camps in occupied Serbia, especially those close to big mines, were kept in existence until the final days of the occupation because of their strategic importance.